

DOI: <https://doi.org/10.33731/22019.167303>

РЕПРЕСИВНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЦАРСЬКІЙ РОСІЇ

Володимир Дроб'язко,

*старший науковий співробітник НДІ інтелектуальної
власності НАПрН України,
кандидат філологічних наук*

Стаття присвячена розгляду репресивного переслідування, цензурних утисків української культури в царській Росії. Досліджуються положення статті 17 Бернської конвенції про можливість контролю розповсюдження, виконання і показу творів. Розглянуто питання остаточного знищення царизмом української державності, посилення утисків української культури. Здійснено аналіз Валувеського циркуляра 1863 року, Емського указу 1876 року, що негативно позначилися на становленні й розвитку авторського права в Україні.

Ключові слова: авторське право, Бернська конвенція, Валувеський циркуляр, Емський указ

Стаття 17 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів передбачає можливість контролю розповсюдження, виконання і показу творів: «Положення цієї Конвенції не можуть ні в чому зачіпати право уряду кожної країни Союзу дозволяти, контролювати або забороняти в законодавчому або адміністративному порядку розповсюдження, виконання або показ будь-якого твору або постановки, відносно яких компетентний орган визнає за необхідне здійснити це право» [1, 26].

Зазначена стаття майже не змінювалася від моменту її прийняття в 1886 році. Проте під час Стокгольмського перегляду (1967 р.) вона стала приводом для жвавих дискусій.

У статті 17 Конвенції міститься право уряду вживати необхідні заходи для підтримки суспільного порядку. В цьому визначенні права, передбачені Конвенцією, не зачіпають суверенних прав країн Бернського союзу. Автори можуть здійснювати свої права тільки в тому разі, якщо вони не суперечать

суспільному порядку. Перше повинне поступитися останньому. Тому в цій статті країнам Бернського союзу надається можливість повного контролю.

Під час Стокгольмського перегляду Конвенції було вирішено, що ця стаття стосується в основному цензури і що повноваження дозволяти або забороняти розповсюдження твору підпорядковані саме цензурі. Відповідно до цієї статті встановлено режим, за якого твори можна було б розповсюджувати на підставі примусових ліцензій. Якщо для опублікування твору потрібна згода автора, уряд не може ігнорувати це (крім випадку, коли поліція публікує чи передає фотографії розшукуваного злочинця тощо).

Проте, крім прав на цензуру, в Стокгольмі було одностайно визнано, що питання політики публічного розповсюдження повинні завжди вирішуватися внутрішнім законодавством і що країни Бернського союзу, таким чином, можуть вживати всі необхідні заходи з обмеження зловживань виключними

правами. Так, у законодавствах ряду країн Бернського союзу, які слідуєть англосаксонській правовій традиції, передбачається існування трибуналів, які відповідно до застережених умов є своерідними арбітрами між авторськими організаціями і користувачами творів. Це виключає зловживання монополією становищем, яке займають такі організації [2, 112].

Цензура — контроль офіційної влади за змістом, випуском у світ і поширенням друкованої продукції, змістом та виконанням (показом) постановок, радіо- і телепередач, а також особистого листування (перлюстрація) з тим, аби не допустити чи обмежити поширення ідей та інформації, визнаних владою небажаними або згубними. У більшості сучасних країн цензуру заборонено, крім окремих спеціально визначених випадків. Зокрема, в Україні цензура може запроваджуватися при оголошенні режиму надзвичайного або воєнного стану (ст. 64 Конституції України). Інакше становище з дотриманням прав і свобод у царській Росії, як, до речі, і в сучасній Росії [3, 348].

Відразу після укладання конфедеративного союзу між Україною і Росією в 1654 році інтеграційні процеси у сфері культури (поряд з насильницькою імплементацією Гетьманщини у політичні та господарські структури останньої) виявилися досить однозначно: під впливом централізаторської політики царизму російська мова проникає на сторінки державної документації, до українських шкіл і духовних закладів. Після того як українська православна церква втратила свою автономію (1685–1687 рр.), богослужіння також все частіше велося російською мовою.

Паралельно почався масивний відтік з України інтелектуальних сил у Росію. Місцем прикладання їх творчої думки, потенціальних сил і можливостей стали практично всі сфери життя держави. Завдяки цьому російська культура вже корегує культурні процеси в Україні. Міжнародні контакти дія-

чів української культури істотно обмежуються [4, 1 200].

Одразу після підпорядкування української православної церкви Московському патріархату останній підкорив собі обидві українські друкарні — лаврську і чернігівську. 1689 року патріарх висунув категоричну вимогу, що всі «новосочинённые» книги мають перед виданням надсилатися до московської патріархії.

Статус централізаторської політики Петра I кардинально змінився після Полтавської битви 1709 року: прийшла нова доба, коли українська освіта і наука стали провінційними, обмеженими в правах і можливостях порівняно з культурою «центру» [5, 690].

Сприяючи авторському книговидаванню в Санкт-Петербурзі і Москві, впроваджуючи до цивільного друку новий шрифт (зразок якого було розроблено саме українцями), цар вирішив підтримати політику щодо України найконсервативніших кіл російської церковної ієрархії. Дозволити лише переклад церковнослов'янських церковних книг, заборонити публікацію будь-яких світських за змістом чи навіть релігійних, але нових творів — такою надовго стала офіційна урядова політика Росії. Друкування російською мовою книжок, потрібних для реформування освіти, адміністрації, громадського життя, також стало привілеєм російського імперського центру.

Указом імператора Петра I 1720 року Києво-Печерському і Чернігівському монастирям наказувалося: «[...] Вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оные церковные старые книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами сравнивать, прежде печати, с теми великороссийскими печатми, дабы никакой розни особого наречия во оных не было» [6, 25].

Цим указом започаткувалася довга серія указів, розпоряджень і циркулярів, спрямованих на заборону вживання у

друці, а отже, і в освіті та громадському житті мови, якої, за сформульованою пізніше офіційною концепцією, «не было, нет и быть не может».

22 лютого 1721 року Святійшим Синодом Києво-Печерській і Чернігівській друкарням було наказано бути під владою Синоду і без його «повеления [...] никаких книг не печатать» [7, 280].

11 вересня 1775 року Синод розпорядився, щоб Києво-Печерська лавра ще й виплачувала пристойну винагороду служителям Московської синодальної друкарні, які порівнюватимуть тексти, запропоновані до друку в Києві, з московськими виданнями [1, 761].

Загальний підсумок діяльності київських і чернігівських видавців у XVIII столітті в умовах посилення цензурних утисків невтішний.

Репресії і цензурні переслідування української культури в Росії у другій половині XVII–XVIII століть були провісником дискримінаційних указів XIX століття: Валувеського циркуляра 1863 року і Емського указу 1876 року, які забороняли вживання української мови на сторінках художніх творів, наукових праць, у театрі.

Валуевський циркуляр 1863 року — таємне розпорядження російського уряду про заборону друкування літератури українською мовою. Після остаточного знищення царатом української державності (ліквідація гетьманського правління, зруйнування Запорозької Січі, самостійної правової системи в Україні, запровадження загальноросійського адміністративно-територіального устрою тощо) Валувеський циркуляр засвідчував колоніальне політичне становище України. Почавши з утисків щодо української культури (підпорядкування української церкви Московському патріархату, фактична заборона українського книгодрукування та ін.), самодержавна Росія Валувеським циркуляром 1863 року продовжила політику зросійщення і репресій, поставивши не тільки авторське право, а й українську культуру поза законом.

Валуевський циркуляр (автор — міністр внутрішніх справ П. Валувєв) з'явився 26 липня 1863 року під впливом реакційних сил, що звинувачували українські кола у зв'язках з польськими повстанцями. Цим ганебним документом було поставлено під сумнів можливість існування українського друку. Царську адміністрацію непокоїло те, що «прихильники малоросійської народності» звернули свої погляди на неосвічену масу і взялися видавати дешеві книги для читання, букварі, граматики тощо «на південноруському наріччі», що могло «підірвати державний лад». У циркулярі стверджувалося, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути» і що наріччя, яке вживається простолудом в Україні, є та сама російська мова, «тільки зіпсована впливом на неї Польщі». До друку українською мовою дозволялися лише твори красного письменства. Випуск навчальної літератури та інших книжок було заборонено. Царська цензура під різноманітними приводами обмежила друкування навіть художньої літератури. Було закрито недільні школи, газету «Чернігівський листок», адміністративних репресій зазнали О. Кониський, П. Чубинський, П. Єфименко, В. Лобода, С. Ніс та інші українські діячі.

Валуевський циркуляр 1863 року — яскравий вияв шовіністичної політики російського самодержавства, спрямований на посилення національного, духовного і політичного гноблення українського народу [8, 299].

Емський акт 1876 року — таємне розпорядження, підписане 18 травня 1876 року російським царем Олександром II у м. Емсі (курорт поблизу міста Вісбадена в Німеччині) про заборону друку та поширення книжок українською мовою. Цей акт називають також «указом Юзефовича», помічника куратора Київського учбового округу, який надіслав цареві доповідну записку про так званий український рух, в якому вбачав «замаскований соціалізм» і «не-

приховане зазіхання на державну єдність Росії». У відповідь на це Емським актом заборонялося ввезення у межі Російської імперії без дозволу будь-яких книжок і брошур, виданих за кордоном українською мовою; заборонялося друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів українською мовою (крім історичних документів і пам'яток, а також творів красного письменства, причому при друкуванні історичних пам'яток було дозволено дотримуватися правопису оригіналу, а в творах художньої літератури не допускалося жодних відступів від загальноновизнаного російського правопису). Друкування творів красного письменства «на малоросійському нарідччї» дозволялося тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку при Міністерстві внутрішніх справ. Заборонялися також сценічні вистави, виступи українською мовою, публікація текстів українською мовою для музичних творів.

На підставі цього акта було закрито українські громади, припинив діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві, заборонено видання газети «Київський телеграф», усунено від роботи професорів Київського університету М. П. Драгоманова, Ф. К. Вовка, М. І. Зібера.

Емський акт 1876 року став черговим актом шовіністичної політики ро-

сійського самодержавства, спрямованої на посилення національного гноблення українського народу.

Реалізація цього акта супроводжувалася новими репресивними заходами:

- 24 лютого 1881 року заборонено друкування статей, в яких ішлося про необхідність відзначення пам'яті Т. Г. Шевченка, а також про викладання у народних школах і виголошення церковних проповідей українською мовою;
- 21 грудня 1885 року і 24 грудня 1889 року заборонено друкувати українські твори «кулішівкою»;
- 30 березня 1889 року визначено порядок внесення змін до каталогу заборонених українських творів «злочинного змісту» (каталог складено 1889 року);
- 10 серпня 1890 року та 12 липня 1891 року посилено вимоги щодо неухильного дотримання правил російського правопису під час видання українських творів;
- 10 січня 1892 року заборонено переклад українською мовою російських творів і посилено цензуру щодо української літератури.

У таких неймовірно складних умовах відбувалося становлення і розвиток авторського права в Україні. ♦

Список використаних джерел / List of references

1. Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений. Парижский акт от 24 июля 1971 года, измененный 28 сентября 1979 года. Женева: ВОИС, 1996.
2. Международные конвенции об авторском праве: Комментарии. М.: Прогресс, 1982. 424 с.
3. Антонов В. Цензура // Юридична енциклопедія: В 6 т. К.: «Українська енциклопедія», 1998. Т. 6. 2004. 768 с.
4. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / Ред. В. А. Смолій. К.: Наукова думка, 2003. 1246 с.
5. Шевельов Ю. До питання періодизації української мови // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5. Львів, 1998. С. 690–692.

6. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Т. 7. С.-Петербург, 1890. № 2297.
  7. Огієнко І. Українська Церква: В 2-х т. К.: Україна, 1993.
  8. Чехович В. А. Валувський циркуляр 1863 // Юридична енциклопедія: В 6 т. К.: «Українська енциклопедія», 1998. Т. 1. 672 с.
  9. Чехович В. А. Емський указ 1876 // Юридична енциклопедія: В 6 т. К.: «Українська енциклопедія», 1999. Т. 2. 744 с.
1. Bernskaia konventsyia ob okhrane lyteraturnykh y khudozhestvennykh proizvedenyi. Paryzhskiy akt ot 24 yuulia 1971 hoda, yzmenennyy 28 sentiabria 1979 hoda. Zheneva: VOYS, 1996.
  2. Mezhdunarodnye konventsyy ob avtorskom prave: Kommentaryu. M.: Prohress, 1982. 424 s.
  3. Antonov V. Tsenzura // Yurydychna entsyklopediia: V 6 t. K.: «Ukrainska entsyklopediia», 1998. T. 6. 2004. 768 s.
  4. Istoriiia ukrainskoi kultury : u piaty tomakh. T. 3. Ukrainska kultura druhoi polovyny XVII–XVIII stolit / Red. V. A. Smolii. K.: Naukova dumka, 2003. 1246 s.
  5. Shevelov Yu. Do pytannia periodyzatsii ukrainskoi movy // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Vyp. 5. Lviv, 1998. S. 690–692.
  6. Polnoe sobranie postanovleniy y rasporyazheniy po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya Rossyiskoi ymperyy. T. 7. S.-Peterburh, 1890. № 2297.
  7. Ohiienko I. Ukrainska Tserkva: V 2-kh t. K.: Ukraina, 1993.
  8. Chekhovych V. A. Valuiivskiy tsyrkuliar 1863 // Yurydychna entsyklopediia: V 6 t. K.: «Ukrainska entsyklopediia», 1998. T. 1. 672 s.
  9. Chekhovych V. A. Emskiy ukaz 1876 // Yurydychna entsyklopediia: V 6 t. K.: «Ukrainska entsyklopediia», 1999. T. 2. 744 s.

Надійшла до редакції 20.03.2019 року

Дробязко В. Репрессивное преследование украинской культуры в царской России. Статья посвящена рассмотрению репрессивного преследования, цензурных притеснений украинской культуры в царской России.

Исследуются положения статьи 17 Бернской конвенции о возможности контроля, распространения, исполнения и показа произведений. Рассмотрены вопросы окончательного уничтожения царизмом украинской государственности, усиления притеснений украинской культуры.

Осуществлен анализ Валувского циркуляра 1863 года, Эмского указа 1876 года, их отрицательного влияния на становление и развитие авторского права в Украине.

Ключевые слова: авторское право, Бернская конвенция, Валувский циркуляр, Эмский указ

Drobyazko V. Repressive persecution of Ukrainian culture in Tsarist Russia. The article is dedicated to the consideration of repressive persecution of Ukrainian culture in Tsarist Russia. The provisions of «Article 17» of the Berne Convention on the «possibility of controlling the investigation» are being investigated. Also about «the performance and display of works». The questions of the final destruction of Ukrainian culture by tsarism. The analysis of Valuev Circular of 1863 y. was carried out. It was secret document of Russian government about ban on reading in Ukrainian language. Also Ems act of 1876 — secret document, which was used by Aleksandr II, about ban of Ukrainian language. Also Ems act of 1876 talked about negative influence of the authorities on the formation and development of copyright in Ukraine.

Keywords: copyright, Berne Convention, Valuev Circular, Ems act